

PROBLEMY PATRIOTYZMU NARODOWEGO*

PROBLEMS OF NATIONAL PATRIOTISM

KLAUDIA CIACH**

ABSTRAKT

Niniejsza praca podejmuje temat tego, w jaki sposób można zdefiniować pojęcie patriotyzmu, przedstawia różne ujęcia i perspektywy, które poszerzają jego zakres. Wielość punktów widzenia ujętych w tej pracy przyczynia się do pogłębionego zrozumienia pojęcia i większej świadomości w jego używaniu. Poza definicją patriotyzmu praca podejmuje się również zdefiniowania pojęcia patrioty oraz przedstawia przykłady patriotycznych postaw i zachowań, jak również wydarzeń, których głównym celem jest kultywowanie tradycji i umacnianie się takich postaw wśród społeczeństwa. Poza tym, że przytoczone zostały różne definicje patriotyzmu, w pracy ujęto także dane dotyczące tego, jak rozumieją patriotyzm ankietowani. W pracy tej znajdują się też zagrożenia dla patriotyzmu oraz takie, które patriotyzm niesie ze sobą.

* Artykuł jest zredagowaną wersją pracy licencjackiej, która napisana została pod kierunkiem prof. Juliusza Piwowarskiego na Wydziale Bezpieczeństwa i Nauk Społeczno-Prawnych Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie, Kraków 2021.

** Lic. Klaudia Ciach, Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie; Basztowa 10, 31-141 Kraków.

SŁOWA KLUCZOWE

patriotyzm, patriota, postawa patriotyczna, ojczyzna

ABSTRACT

This thesis is about how to define the concept of patriotism; it presents various views and perspectives that extend its field. Many points of view that are in this thesis contribute to deeper understanding of this concept and to greater awareness of its usage. Beyond the definition of patriotism, the thesis also focuses on defining what being a patriot means, it presents patriotic attitudes and behaviour, and also events whose main purpose is to cultivate tradition and strengthening such attitudes in society. Except that there are definitions of patriotism, the thesis includes data on how respondents understand patriotism as well. There are also some threats to patriotism and those, which patriotism may cause.

KEYWORDS

patriotism, patriot, patriotic attitude, homeland

WSTĘP

W życiu większości historycznie ukształtowanych narodów patriotyzm jest bardzo istotną postawą, która wpływa zasadniczo na funkcjonowanie wspólnot narodowych¹. Pojęcie patriotyzmu ściśle wiąże się bowiem z bezpieczeństwem narodowym, a jedna z jego składowych – świadomość patriotyczno-obronna – to jednocześnie jeden z komponentów bezpieczeństwa narodowego. Jak podkreśla M. Sikora-Graca, jest ona „ważnym aspektem budowania bezpieczeństwa podmiotu państwowego”². Z drugiej strony wspomniana świadomość patriotyczno-obronna jest ściśle „powiązana [...] z polityką państwa w omawianym zakresie, a ta [...] jest nieodzownym elementem bezpieczeństwa dla działań informacyjno-promocyjnych”³.

¹ M. Sikora-Graca, *Edukacja, pojęcie patriotyzmu a bezpieczeństwo państwa. Wybrane aspekty*, Bydgoszcz 2014, s. 3.

² Tamże, s. 2.

³ Tamże.

Już na wstępie zaznaczyć należy, że pierwszy problem związany z patriotyzmem zaczyna się od trudności w zdefiniowaniu tego pojęcia i osadzeniu go we współczesnym kontekście społecznym. Jak zwraca uwagę Radosław Marzęcki, nawet w środowisku akademickim badaczy patriotyzmu pojawia się poważny dylemat dotyczący mierzalności tego zjawiska. Badania patriotyzmu mogą bowiem dotyczyć badania autoidentyfikacji patriotycznych, rozumienia patriotyzmu, komponentów postaw patriotycznych, tożsamości narodowej, przejawiania postaw od etnocentryzmu do kosmopolityzmu czy patriotyzmu lokalnego⁴. Każdy z tych aspektów, bezpośrednio związany z patriotyzmem, wpisuje się w szereg czynników determinujących rozumienie tego pojęcia.

Jednocześnie można wyodrębnić dwie „szkoły” dotyczące prób zdefiniowania patriotyzmu. Radosław Marzęcki zwraca uwagę, że „w polskim dyskursie akademickim próby zdefiniowania patriotyzmu sprowadzają się do przytaczania i dekonstrukcji jego słownikowego znaczenia i etymologii, a także »wyjaśnień« osadzonych w kontekście historycznym, dotyczącym »zaobserwowanych postaw jednostek i grup społecznych«”⁵. Z kolei w dyskursie, rozumianym jako „zachodni”, patriotyzm definiowany jest poprzez refleksję teoretyczną⁶.

Wymienione wyżej aspekty mogą skłaniać nas do stwierdzenia, że patriotyzm nie jest pojęciem jednowymiarowym. Wręcz przeciwnie, jest to złożone zjawisko, którego zdefiniowanie (i sposób tego zdefiniowania) stanowią problem nawet dla jego badaczy. Patriotyzm, od chwili ukonstytuowania się i utrwalenia tego pojęcia w dyskursie publicznym, stanowił przedmiot dyskusji i rozważań badaczy z różnych dyscyplin: nauk społecznych, filozofii czy psychologii i, jak można się domyślać, ma to związek z odpornością społeczeństwa tworzącego naród na różne zagrożenia dla bezpieczeństwa państwa i jego obywateli.

⁴ R. Marzęcki, *Obywatel patriota? Patriotyzm jako czynnik determinujący aktywność obywatelską młodych Polaków*, Kraków 2019, s. 10.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże.

1. DEFINICJE PATRIOTYZMU I PATRIOTY

Aby uporządkować fakty i poznać w miarę uniwersalną, obiektywną definicję patriotyzmu, warto oprzeć się na wersji proponowanej przez Encyklopedię PWN: „w znaczeniu ogólnym wszelkie umiłowanie ojczyzny jako miejsca swojego pochodzenia i/lub zamieszkania”⁷. Warto zaznaczyć w tym przypadku, że ojczyzna może być rozumiana wieloznacznie – jako okolica, region, ale również cały kraj.

Patriotyzm – jak doprecyzowują autorzy jego encyklopedycznej definicji – może być związany nie tylko z sentymentem, ale i gotowością do poświęcenia dla ojczyzny, oddania dla niej życia, kierowaniem się przede wszystkim dobrem swojego kraju czy narodu ponad interesy swoje czy swojej klasy⁸.

Pojęcie patriotyzmu ma swoją genezę w łacinie. W pierwszym przypadku może pochodzić od słowa *patriotes* oznaczającego społeczność przebywającą na tym samym obszarze, mówiącą w jednym języku. W drugim przypadku wiąże się ze słowami *pater* i *patria*, czyli „ojciec” oraz „ojcowizna”. Również Andrzej Zwoliński podkreśla silny związek patriotyzmu z ojczyzną. To postawa, „w której następuje związanie życia jednostki z ojczyzną, co łączy się z troską o jej dobro, rozwój i przyszłość”⁹, więc niewątpliwie oznacza jednocześnie troskę o bezpieczeństwo kraju. Z kolei Józef Maria Bocheński uważał, że nie ma zgodnego poglądu dotyczącego przedmiotu patriotyzmu, czyli znaczenia słowa „ojczyzna”¹⁰. Jak podkreślał Jan Paweł II w swojej ostatniej publikacji „Pamięć i tożsamość”, patriotyzm „oznacza umiłowanie tego, co ojczyste: umiłowanie historii, tradycji, języka czy samego krajobrazu ojczystego. Jest to miłość, która obejmuje również dzieła rodaków i owoce ich geniuszu”¹¹.

Po podjęciu próby zdefiniowania pojęcia patriotyzmu oczywistym następstwem jest skonstruowanie definicji tego, kim jest patriota. W najprostszym ujęciu patriotą można nazwać człowieka przejawiającego postawę patriotyczną – rozumianą w oparciu o pokrewne definicje słowa „patriotyzm”. Przeprowadzając ich syntezę, można dojść do wniosku, że patriota to człowiek kochający swoją ojczyznę, pokazujący przywiązanie do niej, dumę ze swojego pochodzenia, gotowość do poświęceń czy kierujący się przede

⁷ *Patriotyzm* [hasło], „Encyklopedia PWN”, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/patriotyzm;3955049.html>, (dostęp 6.01.2021).

⁸ Tamże.

⁹ A. Zwoliński, *Wychowanie do patriotyzmu*, „Labor et Educatio”, nr 3, 2015, Kraków, s. 359.

¹⁰ J. Bocheński, *O patriotyzmie* [w:] J. Sadowski (red.), *Oblicza patriotyzmu*, Kraków 2009, s. 61.

¹¹ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005, s. 29.

wszystkim jej dobrem, które jest wartością nadrzędną ponad indywidualnymi interesami jednostki ludzkiej.

Taka syntetyczna definicja patrioty, łącząca cechy kojarzone z patriotyzmem, jawi się jako uniwersalna i obiektywna, a jednocześnie w dużym stopniu pokrywa się z tym, jak polskie społeczeństwo subiektywnie postrzega patriotyzm. Niewątpliwie pozwoli to skonstruować pełniejszą, uwzględniającą czynnik społeczny, definicję postaw patrioty.

W badaniu przeprowadzonym przez Fundację Centrum Badania Opinii Społecznej w 2018 roku przyjrano się stosunkowi Polaków do swojej ojczyzny. W badaniu sprawdzono okoliczności i pobudki skłaniające do postawy dumy i przywiązania do swojego kraju i narodu. Podobne badania przeprowadzono w 2010 oraz 2016 roku. Z najnowszych badań wynika, że zdecydowana większość ankietowanych uważa się za patriotów – z czego 39% udzieliło na ten temat zdecydowanej odpowiedzi. 49%, czyli blisko połowa ankietowanych, zaznaczyło odpowiedź „raczej tak”¹².

Z drugiej strony ankietowani zostali zapytani, czy i jak często zdarza im się wstydzić bycia Polakiem i Polką. W tym przypadku negatywną odpowiedź wskazało 92% ankietowanych, z czego 60% zadeklarowało, że taka sytuacja „praktycznie” nigdy nie miała miejsca, a odsetek 32% badanych zaznaczył, że zdarza się to „raczej rzadko”. Jeżeli Polakom zdarzyło się odczuwać wstyd, to w 22% wynikało to z zachowania Polaków za granicą, co piąty wskazywał na sytuację polityczną w kraju, a 11% ankietowanych wstydzi się swojego kraju przez pozycję Polski na międzynarodowej arenie¹³.

Na przeciwnym biegunie znajduje się duma z własnego kraju i narodowości: 24% ankietowanych wskazało, że powodem do ich dumy są sukcesy sportowe ich rodaków, 18% nie przypisuje dumy ze swojej narodowości żadnemu konkretnemu czynnikowi, odczuwa ją stale i niezależnie od warunków, zaś co dziesiąty badany wskazał na historyczne sukcesy polskiego narodu i jego bohaterstwo¹⁴.

¹² R. Boguszewski, A. Głowacki, *Między patriotyzmem a nacjonalizmem – Komunikat z badań*, „CBOS Centrum Badania Opinii Społecznej”, Listopad 2016, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_105_18.PDF, s. 6, (dostęp 7.01.2021).

¹³ Tamże, s. 5.

¹⁴ Tamże.

Tym sposobem przechodzimy do istoty definicji patriotyzmu – jego percepcji przez społeczeństwo. Wyniki tego badania jeszcze bardziej dopełniają wymienioną wcześniej syntezę definicji „patrioty”. Według wyników patriotyzm¹⁵:

- zdaniem 98% badanych polega na okazywaniu szacunku godłu, fladze i hymnowi państwowemu (77% to odpowiedzi zdecydowane);
- w 96% wiąże się z pielęgnowaniem polskich tradycji (64% to odpowiedzi zdecydowane);
- w 95% kojarzony jest ze znajomością historii swojego kraju; a taki sam odsetek uważa, że patriota powinien dochowywać dbałości o wpajanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny (61% to odpowiedzi zdecydowane);
- w 93% opiera się na przestrzeganiu obowiązującego prawa (58%);
- dla 90% uczestników przejawia się przez udział w wyborach (52%).
- nieco mniej badanych utożsamia patriotyzm z gotowością do oddania życia za ojczyznę (88% przy 52% zdecydowanych odpowiedzi), podejmowaniu działań w społeczności lokalnej (85% przy 35% zdecydowanych odpowiedzi), kibicowaniu polskim sportowcom (82% wobec 45%), rzetelnym wypełnianiem swoich zawodowych obowiązków, a także płaceniem podatków (odpowiednio 77 oraz 73%). Najbardziej wskazywane odpowiedzi dotyczyły gotowości do odbycia szkolenia wojskowego, dbałości o wychowanie w duchu religijnym oraz kupowania polskich produktów (kolejno 71, 66 oraz 66%)¹⁶.

Na tej podstawie można ukuć definicję patrioty jako obywatela danego kraju lub przedstawiciela narodu wykazującego się postawą patriotyczną, rozumianą jako wyrażanie miłości do własnej ojczyzny i podkreślanie dumy ze swojego pochodzenia poprzez szereg działań wzmacniających poczucie przynależności do wspólnoty, zorientowanych na dobro ojczyzny i jej szeroko rozumiany interes¹⁷. Patriota – zgodnie z wyżej przytaczanymi definicjami oraz na bazie wyników badań, przeprowadzonych przez Centrum Badania Opinii Społecznej – to osoba, która respektuje symbole narodowe, szanuje i pielęgnuje historię oraz tradycję, przestrzega obowiązujących przepisów, wykazuje się inicjatywą i odpowiedzialnością obywatelską, przejawiającą się

¹⁵ Tamże, s. 7.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

m.in. płaceniem podatków, braniem udziału w lokalnych inicjatywach czy rzetelnym wypełnianiem swoich zawodowych obowiązków¹⁸.

Wciąż jest to jednak w opinii autorki pracy definicja niedoskonała – wymienione wyżej przykłady postawy patriotycznej są jedynie subiektywnym wyobrażeniem społeczeństwa, zweryfikowanym na podstawie badania opinii społecznej. Inne wyniki mogłoby dać badanie przeprowadzone w innym kraju lub na innej społecznej próbie, a co za tym idzie – mogłoby poszerzyć katalog postaw patriotycznych lub ukazać zupełnie inne spojrzenie na tę kwestię. Próba zgłębiania i jednoznacznego zdefiniowania patriotyzmu prowadzi więc do paradoksu – im bardziej próbuje się zawęzić to pojęcie czy zjawisko i doprecyzować jego znaczenie, tym staje się ono coraz pojemniejsze i ogólne. Patriotyzm – w miarę dalszych poszukiwań – może być uczuciem, cechą, postawą, ideą, poglądem, zachowaniem czy przekonaniem i koncentrować się wokół miłości, przywiązania, dumy i poświęcenia dla ojczyzny, rozumianymi subiektywnie, a więc niedającymi się zamknąć w skończonej, pełnej definicji. Jak zresztą podkreśla Zwoliński, niemożliwe jest ustalenie jednej definicji patriotyzmu, „podobnie jak niemożliwe jest zdefiniowanie jakiegokolwiek miłości”¹⁹.

2. PRZYKŁADY POSTAW PATRIOTYCZNYCH

2.1. RÓŻNE ODCIENIE PATRIOTYZMU

Po podjęciu próby precyzyjnego zdefiniowania patriotyzmu, skonstruowania definicji patrioty i wreszcie – sprawdzenia stosunku społeczeństwa do patriotyzmu oraz jego postrzegania tej idei, warto skupić się na poszczególnych postawach patriotycznych.

Jak zostało już wykazane, patriotyzm jest pojęciem płynnym, niezamykającym się jedynie w obrębie jednej, skończonej definicji i ma wiele odcieni. Skoro więc sam patriotyzm jest pojęciem niezwykle pojemnym, tak i katalog postaw wiążących się z patriotyzmem jest bardzo szeroki. Z poprzedniej części pracy wiadomo już, że Polacy biorący udział w badaniu CBOS, utożsamiają patriotyzm m.in. z pielęgnowaniem pamięci historycznej, szacunkiem dla barw narodowych, wpajaniem idei patriotycznych poprzez edukację dzieci i młodzieży, wspieraniem polskich sportowców, a nawet przestrzeganiem przepisów obowiązującego prawa. W niniejszym rozdziale omówione i zilustrowane konkretnymi przykładami zostaną niektóre z tych postaw.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ A. Zwoliński, *Wychowanie do patriotyzmu*, „Labor et Educatio”, nr 3, 2015, Kraków, s. 360.

2.2. WALKA W OBRONIE OJCZYZNY

Na podstawie obserwacji autorki wśród wielu definicji patriotyzmu przewija się określenie „poświęcenia” dla ojczyzny. Często chodzi po prostu o szeroko pojęte poświęcenie, rozumiane jako zdolność do rezygnacji z partykularnych interesów ponad większe dobro, utożsamiane z dobrem ogółu. W niektórych przypadkach poświęcenie to ma najwyższą możliwą formę – gotowość do fizycznej walki i oddania życia dla dobra swojego kraju lub swojej ojczyzny.

Celem wskazania historycznych lub literackich egzemplifikacji patriotyzmu posłużyć się można postacią biblijnej Judyty lub średniowiecznego rycerza Rolanda, romantyczną sylwetką Kordiana z dramatu Juliusza Słowackiego czy Konrada z „Dziadów” Adama Mickiewicza. Wszystkie te postaci dokonały istotnego poświęcenia dla dobra ojczyzny, ryzykując życie w obozie wroga, chroniąc swojego władcę czy – mimo cierpienia – krzewiąc patriotyczne idee.

Jednym z bardziej aktualnych i żywotnych przykładów patriotyzmu jest służba wojskowa, w szczególności ta zawodowa. Zgodnie z ustawą regulującą przepisy o zawodowej służbie wojskowej żołnierze pełnią ją „dla dobra Rzeczypospolitej Polskiej”, co „wymaga zdyscyplinowania, lojalności i poświęcenia”²⁰. Wymaganą i oczekiwaną postawę żołnierza definiuje również Rota przysięgi wojskowej, która brzmi:

Ja, żołnierz Wojska Polskiego, przysięgam służyć wiernie Rzeczypospolitej Polskiej, bronić jej niepodległości i granic. Stać na straży Konstytucji, strzec honoru żołnierza polskiego, sztandaru wojskowego bronić. Za sprawę mojej Ojczyzny w potrzebie krwi własnej ani życia nie szczędzić²¹.

Jest to osobliwy przypadek: to, z czym można utożsamić patriotyzm, jest regulowane przez obowiązujące przepisy, co sprawia, że prawo wręcz nakłada obowiązek pielęgnowania patriotycznej postawy wśród żołnierzy. Jak wskazują słowa przysięgi oraz brzmienie ustawy o zasadniczej służbie wojskowej, żołnierz musi być wierny swojej ojczyźnie, bronić jej terytorium i niepodległości, postępować zgodnie z Konstytucją i kodeksem

²⁰ Ustawa z dnia 11 września 2003 r. *O służbie wojskowej żołnierzy zawodowych*, Dz.U. 2003 nr 179 poz. 1750.

²¹ Ustawa z dnia 3 października 1992 r. *O przysiędze wojskowej*, Dz.U. 1992 nr 77 poz. 386.

honorowym, bronić sztandaru i wreszcie – być gotowym do oddania za nią zdrowia lub życia.

2.3. KULTYWOWANIE PAMIĘCI I UDZIAŁ W UROCZYSTOŚCIACH

Poświęcenie na rzecz ojczyzny to tylko jedno wymaganie wobec patrioty. Zupełnie odrębną, choć nie mniej istotną kwestią jest pamięć o bohaterach i tych, którzy ponieśli śmierć w obronie swojego kraju czy wartości. Nie będzie ryzykownym stwierdzenie, że gdyby nie kultywowanie pamięci o narodowych bohaterach, poległych w walkach w obronie ojczyzny, a także szeroko rozumianych narodowych tradycji, ukonstytuowanie narodowej tożsamości nie byłoby zupełnie możliwe.

Kultywowanie tradycji i pamięci wydaje się obowiązkiem każdego patrioty na każdym szczeblu – narodowym, regionalnym czy lokalnym. Może odbywać się ono m.in. za pośrednictwem różnych wydarzeń. W Polsce do takich uroczystości mogą być zaliczone wszelkie uroczystości z okazji świąt państwowych: Święta Narodowego 3 Maja, Narodowego Święta Niepodległości czy Narodowego Dnia Pamięci o Żołnierzach Wyklętych, ale także uroczystości upamiętniające istotne wydarzenia historyczne lub poniesioną ofiarę – na przykład obronę Westerplatte i wybuch II wojny światowej w 1939 roku.

Jednym z przykładów, bliskich autorce ze względu na miejsce zamieszkania, są coroczne obchody upamiętniające bitwę pod Diabłą Górą, która odbyła się w dniu 16 sierpnia 1944 roku. W bitwie wzięli udział partyzanci z 25. Pułku Piechoty Armii Krajowej, którzy – po przygotowaniu zasadzki na oddziały okupanta – odparli atak niemieckiej tyraliery.

Nieprzerwanie od 2003 roku, w niedzielę następującą po dniu 16 sierpnia, pod pomnikiem odbywa się msza święta z udziałem weteranów i uczestników bitwy, a także władz miejscowych, państwowych i samorządowych ze szczebla gminnego, powiatowego i wojewódzkiego czy przedstawicielei parlamentu. Pamięć o bohaterach bitwy – właśnie za sprawą corocznej mszy polowej, gromadzącej lokalną społeczność – jest stale pielęgnowana i kultywowana. Imieniem 25 pp AK nazwano między innymi gimnazjum w Żarnowie²².

Pamięć o ważnych i podniosłych momentach historii danego kraju można wyrażać poprzez różnego rodzaju pomniki historii. Nie muszą być to monumenty rozumiane w sposób dosłowny – jak obeliski, kamienie pamiątkowe czy posągi, ale także np. różnego rodzaju działalność społeczna (kontynu-

²² *Historia bitwy 25 pułku piechoty AK pod Diabłą Górą (16 sierpnia 1944 roku)*, „Gmina Żarnów – Internetowy Portal Gminy”, 12 Sierpnia 2019, <http://zarnow.eu/historia-bitwy-25-pulku-piechoty-armii-krajowej-pod-diabla-gora-16-sierpnia-1944-roku/>, (dostęp 15.01.2021).

acja i pielęgnowanie lokalnej tradycji), dokumentalna (monografie, kroniki, wystawy, działalność muzeów) czy artystyczna (utwory muzyczne, przedstawienia teatralne, filmy, seriale, obrazy czy fotografie).

2.4. SZACUNEK DLA SYMBOLI NARODOWYCH

77% badanych przez CBOS zdecydowanie deklaruje, że przejawem patriotyzmu jest okazywanie szacunku symbolom narodowym. Licząc wszystkie odpowiedzi (nie tylko te zdecydowane), zgadza się z tym 98% uczestników badania. To o tyle istotne, że trzy symbole narodowe obwarowane są szczególną ochroną prawną, która obliguje do zachowywania odpowiedniego szacunku i czci przez obywateli Rzeczypospolitej Polskiej.

Zgodnie z ustawą z dnia 31 stycznia 1980 r. *O godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych*²³ symbolami narodowymi są orzeł biały, biało-czerwone barwy oraz „Mazurek Dąbrowskiego”²⁴. Każdy obywatel RP, a także wszystkie organy państwowe, instytucje i organizacje mają prawo i obowiązek otaczania ich czcią i szacunkiem²⁵. Ustawa bardzo precyzyjnie reguluje nie tylko wzór godła, tekst hymnu czy współrzędne trójchromatyczne obu barw, ale i zasady wykorzystywania symboli narodowych, ustalające kto może z nich korzystać, jak należy się zachowywać w trakcie wykonywania hymnu oraz jasno formułuje zakaz wykorzystywania symboli narodowych do obrotu handlowego.

Okazywanie należytej czci i szacunku symbolom narodowym jest obwarowane także przepisami kodeksu karnego oraz kodeksu wykroczeń. W pierwszym z nich art. 137 przewiduje, że „kto publicznie znieważa, niszczy, uszkadza lub usuwa godło, sztandar, chorągiew, banderę, flagę albo inny znak państwowy, podlega grzywnie, karze ograniczenia albo pozbawienia wolności do roku”²⁶. Z kolei zgodnie z art. 49 kodeksu wykroczeń karze aresztu lub grzywny podlega ten, kto okazuje lekceważenie Narodowi Polskiemu, Rzeczypospolitej Polskiej lub jej konstytucyjnym organom, a także ten, kto „narusza przepisy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej”²⁷.

²³ Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. *O godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych* (Tekst jedn. Dz.U. z 2019 poz. 1509).

²⁴ Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. *O godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych* (Tekst jedn. Dz.U. z 2019 poz. 1509), art. 1 ust. 1.

²⁵ Por. Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. *O godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych* (Tekst jedn. Dz.U. z 2019 poz. 1509), art. 1 ust. 2.

²⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz.U. 1997 nr 88 poz. 553.

²⁷ Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, Dz.U. 1971 nr 12 poz. 114.

Niezwykle istotny jest wymiar edukacyjny w kwestii prawidłowego obchodzenia się z symbolami narodowymi. Nie każdy obywatel ma bowiem świadomość rozległości i zawłości obowiązujących przepisów, ponieważ tak z pełnym przekonaniem można określić zapisy dotyczące symboli narodowych. Z pomocą przychodzą różnego rodzaju kampanie, akcje oraz materiały edukacyjne, poświęcone wszystkim symbolom narodowym: od barw, przez hymn, po godło.

Jednym z takich przykładów jest witryna niepodlegla.gov.pl, uruchomiona z okazji obchodów 100-lecia uzyskania przez Polskę niepodległości. Na stronie znalazły się m.in. materiały historyczne i edukacyjne, harmonogramy i mapy wydarzeń wpisujących się w obchody stulecia niepodległości. Wśród wspomnianych materiałów można znaleźć także specjalne plansze, na których umieszczone są porady dotyczące prawidłowego obchodzenia się z symbolami narodowymi – flaga powinna być wyprana i wyprasowana, nie należy po niej pisać oraz zabrania się używania flagi z godłem, przeznaczonej tylko dla kapitanatów, ambasad, lotnisk i statków morskich. Przy śpiewaniu hymnu należy zdjąć czapkę, zachować powagę, a także pilnować rytmu, melodii i tekstu. Z kolei godło powinno być czyste, niewyblakłe i niewyniszczone²⁸.

Wspomniane materiały stanowią uzupełnienie rozmaitych inicjatyw, koordynowanych w ramach obchodów stulecia niepodległości Polski i wieloletniego programu „Niepodległa 2017–2022” – akcji „Niepodległa do hymnu”, która polega na zbiorowym odtworzeniu i odśpiewaniu „Mazurka Dąbrowskiego” w samo południe. Zainaugurowana przez biuro programu „Niepodległa” w 2018 roku od tamtej pory odbywa się rokrocznie. Inna z akcji to kampania „#mojaflaga”, polegająca na zachęcaniu Polaków do wywieszania flagi państwowej, fotografowania jej i dzielenia się jej zdjęciami w mediach społecznościowych.

2.5. EDUKACJA ORAZ WYCHOWANIE W DUCHU PATRIOTYCZNYM

Nie rozpoczął się jeszcze XVII wiek, gdy Jan Zamoyski, kanclerz wielki koronny, wystosował „odezwę do Polaków”. W 1600 roku, w akcie fundacyjnym po założeniu Akademii Zamojskiej w 1594 roku napisał on sentencję „Takie są rzeczpospolite, jakie ich młodzieży chowanie...”²⁹, która towarzy-

²⁸ *Flaga, godło, hymn. Jak dbać o symbole narodowe?*, „Niepodległa”, <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/flaga-godlo-hymn-jak-dbac-o-symbole-narodowe-bezplatne-plansze-do-pobrania/>, (dostęp 15.01.2021).

²⁹ *Założenie Akademii Zamojskiej – 1594 r.*, „Archiwum Państwowe w Lublinie”, <http://lublin.ap.gov.pl/nauka-popularyzacja-i-edukacja/galerie-online/15-najwazniejszych-wydarzen-z-historii-lubelszczyzny-w-dokumentacie-archiwalnym/zalozenie-akademii-zamojskiej-1594-r/>, (dostęp 16.02.2021).

szy nam w dyskusji na temat edukacji do dnia dzisiejszego. Pokazuje to, że już kilkaset lat temu żywo interesowano się tematem kształcenia młodzieży, ponieważ już wtedy wierzono, że to od przyszłych pokoleń i ich wychowania zależą przyszłość i kształt społeczeństwa.

Szacunek do symboli narodowych czy kultywowanie pamięci o ważnych i doniosłych dla kraju wydarzeniach historycznych nie byłyby możliwe, gdyby nie istniała poświęcona im edukacja. Przedstawiciele starszych pokoleń bez trudu rozpoznają i wyrecytują „Katechizm polskiego dziecka”, rozpoczynający się od pytania „Kto Ty jesteś?”, po którym następuje odpowiedź „Polak mały”³⁰.

Jak zwraca uwagę Renata Hołda, pamiętanie jest kwestią pewnej uznaniowości i wyboru tego, co chce się uczynić „obiektem swojego pamiętania” i opierania się na swoich doświadczeniach, rodzinnych tradycjach, wpływie mass mediów, ale również systemu edukacyjnego – to on „podkreśla [...] ważność niektórych wydarzeń historycznych, niejako nakazuje o nich pamiętać, a tym samym wprowadza je w pamięć zbiorową”³¹.

Badacze zjawiska patriotyzmu są zgodni co do tego, że nie jest on zjawiskiem wrodzonym. To proces złożony, wynikający „z wychowania w rodzinie, edukacji w szkole czy procesów socjalizacyjnych w środowisku i społeczności lokalnej”³².

Jednocześnie wielu badaczy zwraca uwagę na odmienny od starszych stosunek młodszych pokoleń do patriotyzmu i ojczyzny. Z badań Beaty Krzesińskiej-Żach wynika, że młodzież gimnazjalna dobrze zna symbole narodowe, krajowe zabytki, ma wiedzę o sąsiadach Polski, bohaterach czy świętach narodowych, ale w mniejszym stopniu interesuje się historią oraz czasami współczesnymi³³. Wyniki badań prowadzą autorkę do wniosku, że „należy formułować nowe i aktualizować już istniejące cele wychowania patriotycznego”³⁴, a także należy uwzględnić „potrzebę budowy nowego modelu patriotyzmu, który odpowiadać będzie wymaganiom nowych czasów”³⁵.

³⁰ W. Bełza, *Katechizm polskiego dziecka*, Lwów 1912.

³¹ R. Hołda, *Jesteście w naszej pamięci. Polskie murale jako nośniki pamięci i popularna forma patriotyzmu*, „Relacje międzykulturowe”, nr 1, 2020, s. 53.

³² A. Sychowicz, *Współczesny patriotyzm a jego historyczna różnorodność*, „Obronność. Zeszyty Naukowe”, nr 3, 2017, s. 194.

³³ B. Krzesińska-Żach, *Patriotyzm w opinii młodzieży gimnazjalnej – komunikat z badań* [w:] E.J. Kryńska (red.), *Patriotyzm a wychowanie*, Białystok 2009, s. 628.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże.

Aspekt gruntownej, dostosowanej do nowego pokolenia narracji i edukacji patriotycznej jest niesłychanie istotny. Wspomniane „wymagania nowych czasów” łączą się przede wszystkim z zagadnieniami takimi jak „zintegrowana Europa”, która „przyczyniła się do stworzenia społeczeństwa wielokulturowego” czy „postęp w dziedzinie komputeryzacji”, który „doprowadził do zaniku poczucia tożsamości osobowej”, a nawet „pewnego rodzaju zagubienia człowieka”³⁶.

Na rozległość zmian i ich „transformacyjnego, integracyjnego, europeizacyjnego czy wręcz globalizacyjnego charakteru”³⁷ zwraca uwagę także Anna Sychowicz. Zdaniem badaczki ich wzajemne przenikanie się może doprowadzać do przyjmowania przez młode pokolenie orientacji „bycia bardziej Europejczykami, czy nawet Obywatelami Świata, aniżeli obywatelami państwa pochodzenia”³⁸.

Z kolei Wojciech Drzeżdżon wprost mówi o zepchnięciu przez ideologię liberalizmu i wywołane przez niego (oraz przez ustroje demokratyczne) nowe tożsamości „na drugi plan tożsamość narodową i obywatelską, traktując [je] jako coś niemodnego i wstydliwego”. Jednocześnie badacz zauważa, że – paradoksalnie – postępujące procesy globalizacyjne, pluralizacyjne i demokratyzacyjne „powodują ożywienie świadomości narodowej i etnicznej”³⁹.

Otwarte pozostają zatem pytania, jak uczyć współczesną młodzież patriotyzmu i wpajać jej patriotyczne wartości, a jednocześnie o to, co należy rozumieć przez taką postawę. Artur Belowski wymienia w tym przypadku „rzetelną, uczciwą, dynamiczną i twórczą pracę na rzecz kraju, wywiązywanie się z obowiązków obywatelskich, takich jak płacenie podatków, przestrzeganie prawa, poszanowanie demokracji, stawanie w obronie ojczyzny w przypadku zagrożenia, utrzymanie ładu, praworządności”⁴⁰, a także „wierności wartościom narodowym”⁴¹.

Oprócz świadomości historycznej, znajomości symboli narodowych czy szeroko rozumianej wiedzy na temat własnego kraju nie mniej istotnym aspektem związanym z patriotyzmem jest dbałość o język ojczysty, który (wraz z regionalnymi odmianami) łączy ludzi na terytorium danego kraju. Mateusz Pisarek świadomie określa go jako „wymiar patriotyzmu” i „narzędzie wspólnoty”, a ponadto zwraca uwagę, że „miłość ojczyzny to również wrażliwość na piękno narodowego języka”

³⁶ A. Belowski, *Po co i jak uczyć patriotyzmu?*, „Nauczyciel i Szkoła”, nr 4, 2017, s. 108.

³⁷ A. Sychowicz, *Współczesny patriotyzm a jego historyczna różnorodność*, „Obronność. Zeszyty Naukowe”, nr 3, 2017, s. 194.

³⁸ Tamże.

³⁹ W. Drzeżdżon, *Patriotyzm jako wartość w systemie edukacyjnym i wychowawczym*, „Język – Szkoła – Religia”, nr 1, 2013, s. 77.

⁴⁰ A. Belowski, *Po co i jak uczyć patriotyzmu?*, „Nauczyciel i Szkoła”, nr 4, 2017, s. 108.

⁴¹ Tamże.

a także, że „posługiwanie się pięknym i czystym językiem [...] jest symptomem szacunku dla swojego narodu”⁴².

2.6. PATRIOTYZM GOSPODARCZY

Kolejną godną uwagi postawą patriotyczną jest patriotyzm ekonomiczny, zamiennie określane również jako gospodarczy. Polega on na podejmowaniu „świadomych decyzji ekonomicznych z uwzględnieniem pozytywnego wpływu tych wyborów na wspólnotę, z którą dany przedmiot się identyfikuje”⁴³. Robert Krzemień opisuje to zjawisko z trzech perspektyw: państwa, producenta oraz konsumenta.

Patriota-konsument jest tym, który „we wszystkich swoich zachowaniach rynkowych, a zwłaszcza w trakcie dokonywania zakupów towarów oraz usług, powinien kierować się wyłącznie korzyściami dla swojego kraju”⁴⁴. Oznacza to, że poprzez decyzję konsumentką „kapitał pozostanie w kraju”, co „pozwala na rozwój i tworzenie nowych miejsc pracy”⁴⁵. Obie pozostałe perspektywy – państwa oraz producenta – w znacznym stopniu się pokrywają. Państwo ma za zadanie wspierać krajową ekspansję i stwarzać dobre warunki do prowadzenia działalności, a producenci – wykorzystywać te warunki i tworzyć konkurencyjne, jakościowe i innowacyjne produkty czy usługi. Patriotyzm ekonomiczny stanowi więc niejako system naczyń połączonych – państwo tworzy warunki do rozwoju konkurencyjnych produktów i usług producentom, a konsumenci, poprzez podejmowane decyzje rynkowe, wspierają tak producentów, jak i państwo.

Warto jednocześnie zwrócić uwagę na wyniki badania ICAN na temat patriotyzmu gospodarczego. Biorący udział w badaniu klienci detaliczni i biznesowi zostali zapytani o to, dlaczego kupują polskie produkty lub usługi oraz dlaczego współpracują z polskimi przedsiębiorcami. W przypadku perspektywy B2C ankietowani najczęściej argumentowali to tym,

⁴² M. Pisarek, Wychowanie do patriotyzmu wyzwaniem dla współczesnego kościoła, „Studia Leopoliensia”, nr 9, 2016, s. 266.

⁴³ Patriotyzm ekonomiczny – czy to ma sens?, „Wspieram Rozwój PL”, <https://wspieramrozwoj.pl/arttykul/82/patriotyzm-ekonomiczny-czy-ma-sens>, (dostęp 20.02.2021).

⁴⁴ K. Włodarczyk, *Globalizacja a patriotyzm ekonomiczny polskich konsumentów*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, nr 214, 2015, s. 67.

⁴⁵ *Patriotyzm gospodarczy*, „Newseria BIZNES”, <https://biznes.newseria.pl/komunikaty/patriotyzm-gospodarczy-a,b2026028150>, (dostęp 21.02.2021).

że produkty „są smaczne” (61%)⁴⁶. Motywacja związana ze wspieraniem polskich przedsiębiorców znalazła się na drugim miejscu – wskazało ją 52% badanych. Przekonanie, że kupno polskiego produktu ma wpływ na rozwój gospodarki wyraziło 46% uczestników badania. Zaledwie 13% argumentuje wybór polskich produktów tym, że kupowanie tych zagranicznych osłabia pozycję gospodarczą kraju⁴⁷.

Nieco odmienna jest perspektywa B2B – przedsiębiorcy współpracujący z rodakami zdecydowanie częściej tłumaczą wybór polskich produktów przez chęć wsparcia polskich przedsiębiorców (79%). Nieco mniej, bo 74%, zwraca uwagę na konkurencyjność cenową, 60% tłumaczy swój wybór wysoką jakością produktów. Na mniej więcej tym samym poziomie co klienci B2C, znajduje się motywacja związana z rozwojem polskiej gospodarki (48%)⁴⁸.

3. ZAGROŻENIA DLA PATRIOTYZMU

3.1. ZAGROŻENIE – OD PATRIOTYZMU I DLA PATRIOTYZMU

Wiedząc już, co właściwie oznacza patriotyzm i jak pojemnym jest pojęciem, podobnie jak pojęcie patriota, a także przyglądając się szerokiemu katalogowi postaw patriotycznych – od walki w obronie własnego kraju, przez patriotyzm gospodarczy, dbałość o ojczysty język, pamięć i pielęgnowanie tradycji, edukację w duchu patriotycznym po szacunek dla symboli narodowych – zyskujemy wyraźny, choć wciąż niepełny obraz dotyczący wizerunku patriotyzmu.

W trakcie pisania, poszukiwania wiedzy i gromadzenia dokumentacji do niniejszej publikacji wyłonił się dosyć klarowny wniosek dotyczący zagrożeń patriotyzmu. Szereg zagrożeń z nim związanych czerpie swoje źródło z nieprawidłowej interpretacji lub rozumienia, czym jest właściwie patriotyzm oraz jak pielęgnować postawy patriotyczne. W dalszej części wyszczególnione zostaną postawy, które z powodzeniem można określać jako patologie patriotyzmu, wyrosłe właśnie z błędnej interpretacji założeń ojczyzny – ksenofobia, nacjonalizm oraz szowinizm. Wszystkie są sobie pokrewne,

⁴⁶ M. Smoliński, J. Koprowska, *Patriotyzm gospodarczy rozszyfrowany*, „Magazyn ICAN – Management Review”, 1 Sierpnia 2020, <https://www.ican.pl/a/patriotyzm-gospodarczy-rozszyfrowany/D6wOU1MTA>, (dostęp 24.02.2021).

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Tamże.

ale o ile sam patriotyzm można utożsamiać – oczywiście dopuszczając się pewnego uproszczenia – z nastawieniem „za” własną ojczyznę, o tyle wyżej wymienione postawy charakteryzują się raczej podejściem „przeciw” wszystkiemu, co stanowi rzekome zagrożenie dla ojczyzny. Postrzeganie patriotyzmu i nacjonalizmu diametralnie się różni, co zostanie wykazane również w badaniach przeprowadzonych przez Centrum Badania Opinii Społecznej.

Jak jednak wynika z definicji Słownika PWN, zagrożenie to stan lub sytuacja, które „komuś zagrażają lub w których ktoś czuje się zagrożony lub ktoś, kto stwarza taką sytuację”⁴⁹. Tytuł rozdziału można więc rozumieć dwojako – podjęta zostanie próba zdefiniowania tego, co zagraża patriotyzmowi, a także tego, w jaki sposób patriotyzm może być zagrożeniem.

3.2. PATRIOTYZM A NACJONALIZM, KSENOFOBIA I SZOWINIZM

Dla obiektywnego i pełnego obrazu oraz różnic dzielących nacjonalizm, ksenofobię i szowinizm warto zajrzeć do definicji w Encyklopedii PWN. Znajdziemy w niej następującą definicję nacjonalizmu: „przekonanie, że naród jest najważniejszą formą społecznienia, a tożsamość narodowa najważniejszym składnikiem tożsamości jednostki, połączone z nakazem przedkładania solidarności narodowej nad wszelkie inne związki i zobowiązania oraz wszystkiego, co narodowe, nad to, co cudzoziemskie lub kosmopolityczne; ideologia polityczna, według której podstawowym zadaniem państwa jest obrona interesów narodowych, a jego zasięg terytorialny winien odpowiadać obszarom zamieszkanym przez dany naród”⁵⁰.

Ksenofobia to z kolei „postawa charakteryzująca się niechęcią lub wrogością do obcych (rasowo, religijnie lub etnicznie) i do tworzonej przez nich kultury”⁵¹. Ostatnia z definicji, czyli definicja szowinizmu, stanowi, że jest to „bezkrytyczne umiłowanie własnego narodu, połączone z przekonaniem o jego wyższości nad innymi narodami i wrogością wobec nich”⁵². Próbując umiejscowić wszystkie te trzy definicje w pewnej hierarchii lub

⁴⁹ *Zagrożenie* [hasło], „Słownik języka polskiego PWN”, <https://sjp.pwn.pl/sjp/zagro%C5%BCenie;2542384>, (dostęp 3.03.2021).

⁵⁰ *Nacjonalizm* [hasło], „Encyklopedia PWN”, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/nacjonalizm;3945094.html>, (dostęp 3.03.2021).

⁵¹ *Ksenofobia* [hasło], „Encyklopedia PWN”, <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/ksenofobia.html>, (dostęp 3.03.2021).

⁵² *Szowinizm* [hasło], „Encyklopedia PWN”, <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/szowinizm.html>, (dostęp 3.03.2021).

podejmując próbę usystematyzowania ich, łatwo o wniosek, że nacjonalizm jest pojęciem najbardziej pojemnym i ogólnym, nienacechowanym tak wysoce negatywnie, jak ksenofobia oraz szowinizm. W przypadku dwóch ostatnich pojęć, wyraźny i czytelny jest wspólny mianownik, który je spaja – wrogość wobec tzw. innych narodów, grup czy osób. W przypadku ksenofobii jest ona dyktowana zwykłą niechęcią czy strachem, zaś szowinizm dopełnia ją o przekonanie o uprzywilejowaniu reprezentowanego narodu czy grupy. Po wzięciu pod uwagę wspomnianej już pojemności pojęcia nacjonalizmu, można wnioskować, że jest ono o wiele dogodniejsze do zestawiania z samym patriotyzmem niż sama ksenofobia czy szowinizm, dające się zamknąć w krótkich i precyzyjnych definicjach.

George Orwell – brytyjski pisarz, publicysta i autor powieści takich jak „Rok 1984” oraz „Folwark zwierzęcy”, z których pierwsza stanowiła krytykę totalitaryzmu i przedstawiała dystopijną wizję świata, zaś druga parabolę na temat nierówności społecznych w okresie stalinizmu – zdiagnozował kluczowe problemy i patologie nacjonalizmu w eseju „Uwagi o nacjonalizmie”.

O podstawowych kwestiach, dzielących patriotyzm i nacjonalizm pisał następująco: „Nacjonalizmu nie należy mylić z patriotyzmem. Oba określenia używane są zazwyczaj w tak luźnym znaczeniu, że każda ich definicja podlega łatwej krytyce. Trzeba je jednak odróżniać, bo dotyczą dwóch różnych, a nawet przeciwstawnych idei. Przez „patriotyzm” rozumiem upodobanie do określonego miejsca i określonego sposobu życia, który uważa się za najlepszy na świecie, ale nie chce się go narzucać innym ludziom. Patriotyzm [...] ma charakter obronny, zarówno pod względem militarnym jak i kulturowym. Nacjonalizm jest natomiast nieodłączny od pragnienia potęgi. Stałym celem dążeń każdego nacjonalisty jest zdobycie większej władzy i większego prestiżu, nie dla niego samego, ale dla narodu lub innej grupy, którą on wybrał dla roztopienia swojej osobowości”⁵³.

Cechy, a właściwie trzy sentymenty, które Orwell wyróżnia u nacjonalistów, to obsesja, zmienność oraz obojętność rozumiana jako nieliczenie się z rzeczywistością. Pierwsza to cecha, która nie pozwala na najmniejszą niedoskonałość czy uchybienia w postawie nacjonalistycznej, druga opiera się na paradoksie polegającym na tym, że skrajnie nacjonalistyczni przywódcy, tacy jak Adolf Hitler czy Józef Stalin, nie byli narodowości takiej, jak ci, którzy ich gloryfikowali (Hitler był z pochodzenia Austriakiem, zaś Stalin – Gruzinem). Nieliczenie się z rzeczywistością polega na braku dostrzegania

⁵³ G. Orwell, *Uwagi o nacjonalizmie*, „Aneks. Kwartalnik polityczny”, nr 6, 1974, s. 14.

„podobieństwa między analogicznymi wydarzeniami. [...] Nie ma prawie takiej zbrodni – tortur, posługiwania się zakładnikami, prac przymusowych, masowych deportacji, uwięzień bez wyroku, fałszerstwa, zabójstw, bombardowania ludności cywilnej – która nie zmieniałaby moralnego zabarwienia, kiedy dokonywano by jej po naszej stronie”⁵⁴.

Na temat nacjonalizmu jednoznacznie negatywnie wypowiedziała się także Konferencja Episkopatu Polski, która w dokumencie „Chrześcijański kształt patriotyzmu” przywołuje słowa Jana Pawła II o tym, że „należy ukazać zasadniczą różnicę, jaka istnieje między szaleńczym nacjonalizmem, głoszącym pogardę dla innych narodów i kultur, a patriotyzmem, który jest godziwą miłością do własnej ojczyzny. Prawdziwy patriota nie zabiega nigdy o dobro własnego narodu kosztem innych [...]. Nacjonalizm, zwłaszcza w swoich bardziej radykalnych postaciach, stanowi antytezę prawdziwego patriotyzmu i [...] nie możemy dopuścić, aby skrajny nacjonalizm rodził nowe formy totalitarnych aberracji”⁵⁵.

Dobór tych, a nie innych głosów dotyczących nacjonalizmu nie jest przypadkowy. Ma on na celu wykazanie, że jednoznacznie negatywny stosunek do ideologii nacjonalistycznej był i pozostaje jednoznacznie wyrażany zarówno przez środowiska mogące być utożsamiane z socjalistyczną lewicą i anarchizmem, jak i przez te związane z kościołem katolickim. Negatywny stosunek do nacjonalizmu trudno więc przypisać jednej, konkretnej orientacji ideowej.

W postrzeganiu nacjonalizmu i różnic między patriotyzmem a nacjonalizmem warto wyróżnić jeszcze jedną, szczególnie istotną perspektywę – ogółu społeczeństwa. W 2016 roku Centrum Badania Opinii Społecznej przeprowadziło badanie na temat postrzegania tych dwóch pojęć i utożsamiania się z nimi. Szczególnie interesujący jest stosunek badanych do stwierdzeń, o których autorzy badania napisali, że „mogą, w różnym stopniu, stanowić element postawy nacjonalistycznej”⁵⁶.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Jan Paweł II, *Przemówienie Ojca Świętego do Zgromadzenia Ogólnego ONZ*, Nowy Jork, 5 października 1995, „L'Osservatore Romano” (edycja polska), 11–12, 1995, s. 7.

⁵⁶ R. Boguszewski, A. Głowacki, *Między patriotyzmem a nacjonalizmem – Komunikat z badań*, „CBOS Centrum Badania Opinii Społecznej”, Listopad 2016, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_151_16.PDF, s. 11, (dostęp 28.02.2021).

- W katalogu tych postaw i przekonań znalazły się stwierdzenia, że:
- Polska ziemia nie powinna być sprzedawana cudzoziemcom;
 - Polacy powinni zwracać uwagę na to, by kupować przede wszystkim produkty wytwarzane w kraju;
 - Naród polski był częściej krzywdzony w historii niż inne narody;
 - Polacy mogą czuć się dumni ze swojej historii, bo postępowali szlachetniej niż inne narody;
 - Polacy mają więcej wartościowych cech niż inne narody;
 - Trzeba popierać polskie władze na arenie międzynarodowej, nawet jeżeli nie zgadzamy się z ich działaniami;
 - W Polsce nie powinno się zatrudniać cudzoziemców, gdyż powoduje to wzrost bezrobocia wśród Polaków;
 - Prawdziwy Polak powinien być katolikiem;
 - Homoseksualizm nie jest rzeczą normalną i nie wolno go tolerować;
 - Nie powinno się pozwalać na osiedlanie się na stałe cudzoziemców w Polsce;
 - Kościół katolicki powinien mieć szczególny wpływ na prawa i przepisy obowiązujące w Polsce;
 - Żydzi mają zbyt duży wpływ na sprawy naszego kraju;
 - Członkostwo w Unii Europejskiej jest zagrożeniem dla suwerenności Polski;
 - Polki i Polacy nie powinni wiązać się z osobami innej narodowości⁵⁷.

Tylko cztery z powyższych twierdzeń zostały poparte przez mniej więcej trzy czwarte ankietowanych – opinia o kupowaniu polskich produktów oraz sprzeciw wobec sprzedawania ziemi cudzoziemcom, a także przekonanie, że polski naród był częściej krzywdzony oraz że – w porównaniu do innych narodów, postępowali szlachetniej.

Autorzy badania zauważyli wspólny mianownik – wszystkie cztery stanowiska, z którymi utożsamiają się badani Polacy, dotyczą wymiaru ekonomicznego lub historycznego. W przypadku pierwszego z nich nie jest to jednak tożsame z niechęcią do obcokrajowców – sprzeciw wobec osiedlania się obcokrajowców w Polsce wyraziło zaledwie 35% badanych, 43% jest przeciwnych zatrudnianiu ich, bo zabierają Polakom pracę, a tylko 10% uważa, że Polacy i Polki nie powinni wiązać się z obcokrajowcami.

Równie interesujący jest aspekt dostrzegania różnic między patriotyzmem a nacjonalizmem. Szczególnie niepokojący może być fakt, że 52% badanego ogółu osób nie potrafiło wskazać tej różnicy. Nie oznacza to

⁵⁷ Tamże.

oczywiście, że taki sam odsetek badanych uważa, że ta różnica nie istnieje – ten wariant wskazało 3% ankietowanych. Druga najczęściej wskazywana odpowiedź (22% uczestników) to zaznaczenie, że patriotyzm jest czymś pozytywnym, zaś nacjonalizm – negatywnym. Co ciekawe, zaledwie 1% uznał nacjonalizm za formę wypaczonego, patologicznego patriotyzmu, a 4% – jako skrajny, radykalny patriotyzm. Resztę stanowiły odpowiedzi niejednoznaczne, ogólnikowe, niezwiązane z tematem lub przypadki, w których odmówiono odpowiedzi na to pytanie⁵⁸.

To samo pytanie zadano osobom, uważającym się za patriotów oraz nacjonalistów. Szczególnie zwraca uwagę fakt, że o ile zaledwie 3% wszystkich uważających się za patriotów uważa, że różnica pomiędzy patriotyzmem a nacjonalizmem jest niewielka lub w ogóle nie istnieje, o tyle w przypadku nacjonalistów uważa tak już co piąty (20%) uczestnik badania. Zdecydowanie mniejszy odsetek nacjonalistów (13% przy 21% patriotów) uważa patriotyzm za coś pozytywnego, a nacjonalizm – negatywnego⁵⁹.

3.3. DESTYGMATYZACJA NACJONALIZMU

Wyraźnie zarysowany problem, wiążący się z brakiem umiejętności dostrzeżenia różnic między patriotyzmem a nacjonalizmem, może być źródłem kolejnego zagrożenia dla patriotyzmu. Został on przez dr Justynę Kajtę określony jako „strategia destygmatyzacyjna”. Badaczka podkreśliła w rozmowie z „Gazetą Prawną”, że wartości nacjonalistyczne nie zyskują szerokiego poparcia społecznego, ale akceptacja dla takich postaw wzrasta, gdy są promowane jako patriotyczne⁶⁰. Jako przykład destygmatyzacji nacjonalizmu wymienia promowanie Marszu Niepodległości, który jest inicjatywą ruchów nacjonalistycznych, ale jest reklamowany jako największe wydarzenie patriotyczne w kraju. Destygmatyzacja ma więc na celu zatarcie negatywnego stosunku nacjonalizmu tak, by stał się w oczach osób o umiarkowanych poglądach ruchem „młodym, świadomym, zatroskanym o najważniejsze wartości i tożsamość narodową”⁶¹. Zasadnym jest przyjęcie założenia, że wspomniana destygmatyzacja nacjonalizmu polega na schowaniu się nacjonalizmu – nawet jego najskrajniejszych i najbardziej patologicznych form – za fasadą patriotyzmu.

⁵⁸ Tamże, s. 17.

⁵⁹ Tamże, s. 18.

⁶⁰ P. Szymaniak, *Destygmatyzacja nacjonalizmu* [wywiad], „Dziennik Gazeta Prawna”, 26 Lutego 2021, <https://www.gazetaprawna.pl/magazyn-na-weekend/artykuly/8106758,nacjonalizm-poparcie-spoeczne-greniuch-ipn-kajta.html>, (dostęp 3.03.2021).

⁶¹ Tamże.

Doskonałym przykładem takiej destygmatyzacji jest działalność różnego rodzaju skrajnie nacjonalistycznych organizacji, na przykład organizacji Duma i Nowoczesność. W 2018 roku telewizja TVN wyemitowała reportaż pt. „Polscy neonaziści”. W reportażu dziennikarze programu „Superwizjer” pokazali organizowane w 2017 roku obchody urodzin Adolfa Hitlera, w których udział brało sześcioro członków stowarzyszenia⁶². Po publikacji materiału ABW – na polecenie prokuratury – zatrzymała uczestników spotkania, a w ich mieszkaniach znalazła m.in. flagi, emblematy i publikacje o symbolice nazistowskiej. W 2019 roku stowarzyszenie Duma i Nowoczesność zostało decyzją Sądu Rejonowego w Gliwicach rozwiązane. Według sędzi Bożeny Klimaszewskiej obchody urodzin Adolfa Hitlera były tożsame z akceptacją, a nawet afirmacją jego postaci i działalności⁶³.

To o tyle istotne, że rozwiązane w sierpniu 2019 roku stowarzyszenie Duma i Nowoczesność funkcjonowało w pełni legalnie od momentu jego rejestracji w 2011 roku, a jego deklarowanym celem była działalność m.in. na rzecz „podtrzymywania i upowszechniania tradycji narodowej”, „upowszechniania i ochrony wolności i praw człowieka oraz swobód obywatelskich”, a także „mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego”⁶⁴. Rozdźwięk pomiędzy deklarowanymi celami działalności a rzeczywistą późniejszą aktywnością stowarzyszenia jest więc ogromny i łatwo dostrzegalny.

W tym kontekście warto przyjrzeć się również innemu stowarzyszeniu, które może być utożsamiane z ruchem nacjonalistycznym. Stowarzyszenie Obóz Narodowo-Radykalny, znane jako ONR, to organizacja jawnie nawiązująca do organizacji o tej samej nazwie, istniejącej jeszcze przed wybuchem II wojny światowej i odwołującej się m.in. do rasizmu i faszyzmu. Z deklaracji ideowej stowarzyszenia wynika m.in., że „naród jest najwyższą wartością ziemską”⁶⁵, co prowadzi do postulowania „zachowania stanu homogeniczności

⁶² *Polscy neonaziści*, „Superwizjer”, <https://superwizjer.tvn.pl/polscy-neonazisci,1870543.v.html>, (dostęp 3.03.2021).

⁶³ *Rozwiązano stowarzyszenie Duma i Nowoczesność*, „Polsat News”, 7 Sierpnia 2019, <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2019-08-07/rozwiązano-stowarzyszenie-duma-i-nowoczesnosc/>, (dostęp 3.03.2021).

⁶⁴ *Duma i Nowoczesność*, „Rejestr.io”, <https://rejestr.io/krs/400463/duma-i-nowoczesnosc>, (dostęp 3.03.2021).

⁶⁵ *Deklaracja ideowa*, „Obóz Narodowo-Radykalny”, <https://www.onr.com.pl/deklaracja-ideowa/>, (dostęp 3.03.2021).

etnicznej, który sprzyja utrzymaniu pokoju społecznego i stabilności państwa”⁶⁶. Dodatkowo w deklaracji ideowej ONR fundamentem narodu jest rodzina, a ponadto „przyszłością Cywilizacji Łacińskiej” jest „Federacja państw Europy Środkowo-Wschodniej”, ponieważ Polska to „filar cywilizacji wyrosłej na chrześcijaństwie”⁶⁷.

W lutym 2021 roku Sąd Najwyższy odrzucił kasację od wyroku sądu pierwszej instancji w sprawie uniewinnienia działacza partii Razem, który nazwał ONR organizacją faszystowską. *De facto* oznacza to przyzwolenie sądu na nazywanie tak Obozu Narodowo-Radykalnego. Sąd w uzasadnieniu zwrócił się do jednego z przedstawicieli stowarzyszenia: „Nawiązujecie do organizacji przedwojennej, która była jawnie organizacją faszystowską, stosujecie te same symbole i nazwy. Piszecie w deklaracji ideowej, że jesteście przeciwnikami demokracji i że jesteście zwolennikami ustroju hierarchicznego. Cóż to jest ustrój hierarchiczny? To jest właśnie ustrój totalitarny, to dokładnie to samo tylko inaczej nazwane [...]”⁶⁸.

3.4. TRUDNOŚĆ EDUKACJI W DUCHU PATRIOTYCZNYM

Omówiono już aspekt edukacji czy też wychowania w duchu patriotycznym, które wpisuje się w katalog wytypowanych postaw patriotycznych. Zwrócono tam uwagę między innymi na zmianę stosunku młodzieży do patriotyzmu czy przywołano opinie badaczy, z których wynika, że nowe czasy wymagają stworzenia nowego modelu patriotyzmu. Stosunek młodych pokoleń do patriotyzmu i kwestii, takich jak miłość czy przywiązanie do narodu, uległ zdecydowanej zmianie.

Nie brakuje opinii, że pojęcie patriotyzmu w oczach młodych ludzi mocno straciło na znaczeniu. Cytowany już wcześniej Artur Belowski w eseju *Po co i jak uczyć patriotyzmu?* podkreśla konieczność rzetelnego i odpowiedzialnego edukowania dzieci i młodzieży na temat postaw patriotycznych. Z jego obserwacji wynika, że młodzież współcześnie nie utożsamia się z patriotyzmem. Ma na to wpływ wiele czynników: brak wzorców osobowych, różnice dzielące ich rówieśników sprzed kilku dekad w kwestii ocen, zachowań czy postaw, a także – być może – kryzys

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ *Deklaracja ideowa*, „Obóz Narodowo-Radykalny”, <https://www.onr.com.pl/deklaracja-ideowa/>, (dostęp 3.03.2021).

⁶⁸ D. Sitnicka, *Sąd Najwyższy: można nazwać ONR organizacją faszystowską. „Sami na siebie ukręcili ten bicz”*, „OKO.press”, 26 Lutego 2021, <https://oko.press/sad-najwyzszy-mozna-nazywac-onr-organizacja-faszystowska-sami-na-siebie-ukrecili-ten-bicz/>, (dostęp 3.03.2021).

wychowania szkolnego⁶⁹. Nie bez znaczenia są także szeroko zakrojone zmiany cywilizacyjno-kulturowe i społeczne. Trudno bowiem oczekiwać od dzieci i młodzieży, by pielęgnowały swój patriotyzm w oparciu o martyrologię czy idee narodowyzwoleńcze, biorąc pod uwagę czasy, w jakich przyszło im się urodzić, dorastać i żyć lub by identyfikowały się z autorytetami, na temat których wiedzę czerpią jedynie z lekcji historii. Artur Belowski zauważa, że nie ma dziś autorytetów „takiego formatu jak Piłsudski czy Jan Paweł II”⁷⁰.

Istotnym zagrożeniem dla patriotyzmu może być więc brak skutecznego wychowania lub edukacji patriotycznej, skierowanej do młodych pokoleń, co może prowadzić do osłabienia tożsamości narodowej u młodych ludzi, a w dłuższej perspektywie – być może również jej zaniku.

ZAKOŃCZENIE

Trudno wytypować jedno główne zagrożenie dla patriotyzmu. Rozwój jego patologicznych odmian i destygmatyzacja skrajnie nacjonalistycznych postaw i zachowań to jednak procesy, które mają wspólną podstawę, którą stanowi głębokie niezrozumienie istoty patriotyzmu oraz różnic dzielących go od patologicznych, szkodliwych i wrogich postaw i poglądów. Biorąc pod uwagę wymienione wcześniej badania, z których wynika, że 52% społeczeństwa nie potrafi sformułować różnic dzielących nacjonalizm i patriotyzm, istotne zagrożenie stanowi fakt, że społeczeństwo może przestać dostrzegać, gdzie kończy się patriotyzm, a gdzie zaczyna nacjonalizm i inne jego odłamy. Może to doprowadzić do sytuacji, w której u społeczeństwa wykształci się przyzwolenie na jawne propagowanie ksenofobicznych, rasistowskich czy dyskryminujących postaw, a w konsekwencji – utrwalenie przekonania, że patriotyzm może być skierowany przeciwko określonej grupie, zamiast daną grupę spajać.

By przeciwdziałać postępującej nieświadomości dotyczącej różnic dzielących patriotyzm i nacjonalizm, konieczne jest wpajanie tej wiedzy już najmłodszym obywatelom. Tutaj wyłania się kolejny problem czy też zagrożenie dla krzewienia idei patriotyzmu – coraz większa trudność w dotarciu do dzieci i młodzieży, które zdecydowanie słabiej utożsamiają się z własną ojczyzną czy rzadziej określają siebie jako patriotów.

⁶⁹ A. Belowski, *Po co i jak uczyć patriotyzmu?*, „Nauczyciel i Szkoła”, nr 4, 2017, s. 110.

⁷⁰ Tamże.

Wspomniano wcześniej również o zdefiniowaniu nie tylko zagrożeń dla patriotyzmu, ale również wymieniono, jakie zagrożenie niesie sam patriotyzm. Mając na uwadze wspomniany już głęboki brak zrozumienia dla różnic pomiędzy patriotyzmem a nacjonalizmem, można sformułować wniosek, że patriotyzm zawsze będzie stanowił zagrożenie, jeżeli społeczeństwo będzie utożsamiało z nim nacjonalizm, ksenofobię, szowinizm, chowające się właśnie za fasadę rzekomego patriotyzmu. Kiedy różnica w postrzeganiu tych pojęć zupełnie się zatrze, patriotyzm, zrównany z nacjonalizmem i dający przyzwolenie na agresję czy niechęć wobec innych narodów lub grup społecznych, może stanowić zagrożenie dla całego społeczeństwa. Tylko rozdzielając patriotyzm od nacjonalizmu i wyraźnie je od siebie odgraniczając, patriotyzm nie będzie stanowił zagrożenia.

BIBLIOGRAFIA

- Belowski A., *Po co i jak uczyć patriotyzmu?*, „Nauczyciel i Szkoła”, nr 4, 2017.
- Bełza W., *Katechizm polskiego dziecka*, Lwów 1912.
- Bocheński J., *O patriotyzmie* [w:] J. Sadowski (red.), *Oblicza patriotyzmu*, Kraków 2009.
- Boguszewski R., Głowacki A., *Między patriotyzmem a nacjonalizmem – Komunikat z badań*, „CBOS Centrum Badania Opinii Społecznej”, Listopad 2016, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_151_16.PDF, (dostęp 28.02.2021).
- Deklaracja ideowa*, „Obóz Narodowo-Radykalny”, <https://www.onr.com.pl/deklaracja-ideowa/>, (dostęp 3.03.2021).
- Drzeżdżon W., *Patriotyzm jako wartość w systemie edukacyjnym i wychowawczym*, „Język – Szkoła – Religia”, nr 1, Gdańsk 2013.
- Duma i Nowoczesność*, „Rejestr.io”, <https://rejestr.io/krs/400463/duma-i-nowoczesnosc>, (dostęp 3.03.2021).
- Flaga, godło, hymn. Jak dbać o symbole narodowe?*, „Niepodległa”, <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/flaga-godlo-hymn-jak-dbac-o-symbole-narodowe-bezplatne-plansze-do-pobrania/>, (dostęp 15.01.2021).
- Głowacki A., *Patriotyzm Polaków – Komunikat z badań*, „CBOS Centrum Badania Opinii Społecznej”, Sierpień 2018, https://www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/2018/K_105_18.PDF, (dostęp 7.01.2021).
- Historia bitwy 25 pułku piechoty AK pod Diabłą Górą (16 sierpnia 1944 roku)*, „Gmina Żarnów – Internetowy Portal Gminy”, 12 Sierpnia 2019, <http://zarnow.eu/historia-bitwy-25-pulku-piechoty-armii-krajowej-pod-diabla-gora-16-sierpnia-1944-roku/>, (dostęp 15.01.2021).

- Hołda R., *Jesteście w naszej pamięci. Polskie murale jako nośniki pamięci i popularna forma patriotyzmu*, „Relacje międzykulturowe”, nr 1, 2020.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005.
- Jan Paweł II, *Przemówienie Ojca Świętego do Zgromadzenia Ogólnego ONZ*, „L'Osservatore Romano” (edycja polska), 11–12, 1995.
- Krzesińska-Żach B., *Patriotyzm w opinii młodzieży gimnazjalnej – komunikat z badań* [w:] E.J. Kryńska (red.), *Patriotyzm a wychowanie*, Białystok 2009.
- ‘Ksenofobia’ [hasło], *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/ksenofobia.html>, (dostęp 3.03.2021).
- Marzęcki R., *Patriotyzm jako czynnik determinujący aktywność obywatelską młodych Polaków*, Kraków 2019.
- Nacjonalizm [hasło], „Encyklopedia PWN”, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/nacjonalizm;3945094.html>, (dostęp 3.03.2021).
- Orwell G., *Uwagi o nacjonalizmie*, „Aneks. Kwartalnik polityczny”, nr 6, 1974.
- Patriotyzm [hasło], „Encyklopedia PWN”, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/patriotyzm;3955049.html>, (dostęp 6.01.2021).
- Patriotyzm ekonomiczny – czy to ma sens?*, „Wspieram Rozwój PL”, <https://wspieramrozwoj.pl/arttykul/82/patriotyzm-ekonomiczny-czy-ma-sens>, (dostęp 20.02.2021).
- Patriotyzm gospodarczy*, „Newseria BIZNES”, <https://biznes.newseria.pl/komunikaty/patriotyzm-gospodarczy-a,b2026028150>, (dostęp 21.02.2021).
- Pisarek M., *Wychowanie do patriotyzmu wyzwaniem dla współczesnego kościoła*, „Studia Leopoliensia”, nr 9, Lublin 2016.
- Polscy neonaziści*, „Superwizjer”, <https://superwizjer.tvn.pl/polscy-neonazisci,1870543,v.html>, (dostęp 03.03.2021).
- Rozwiązano stowarzyszenie Duma i Nowoczesność*, „Polsat News”, 7 Sierpnia 2019, <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2019-08-07/rozwiazano-stowarzyszenie-duma-i-nowoczesnosc/https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2019-08-07/rozwiazano-stowarzyszenie-duma-i-nowoczesnosc/>, (dostęp 3.03.2021).
- Sikora-Graca A., *Edukacja, pojęcie patriotyzmu a bezpieczeństwo państwa. Wybrane aspekty*, Bydgoszcz 2014.
- Sitnicka D., *Sąd Najwyższy: można nazywać ONR organizacją faszystowską. »Sami na siebie ukrećili ten bicz«*, „OKO.press”, 26 Lutego 2021, <https://oko.press/sad-najwyzszy-mozna-nazywac-onr-organizacja-faszystowska-sami-na-siebie-ukrecili-ten-bicz/>, (dostęp 3.03.2021).
- Smoliński M., Koprowska J., *Patriotyzm gospodarczy rozszyfrowany*, „Magazyn ICAN – Management Review”, 1 Sierpnia 2020, <https://www.ican.com.pl/magazyn-ican-management-review/1-sierpnia-2020-patriotyzm-gospodarczy-rozszyfrowany/>

- ican.pl/a/patriotyzm-gospodarczy-rozszyfrowany/D6wOU1MTA, (dostęp 24.02.2021).
- Sychowicz A., *Współczesny patriotyzm a jego historyczna różnorodność*, „Obronność. Zeszyty Naukowe”, nr 3, 2017
- Szowinizm [hasło], „Encyklopedia PWN”, <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/szowinizm.html>, (dostęp 3.03.2021).
- Szymaniak P., *Destygmatyzacja nacjonalizmu* [wywiad], „Dziennik Gazeta Prawna”, 26 Lutego 2021, <https://www.gazetaprawna.pl/magazyn-na-weekend/artykuly/8106758,nacjonalizm-poparcie-spoleczne-greniuch-ipn-kajta.html>, (dostęp 3.03.2021).
- Ustawa z dnia 11 września 2003 r. *O służbie wojskowej żołnierzy zawodowych*, Dz.U. 2003 nr 179 poz. 1750.
- Ustawa z dnia 3 października 1992 r. *O przysiędze wojskowej*, Dz. U. 1992 poz. 386.
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. *O godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych* (Tekst jedn. Dz.U. z 2019 poz. 1509).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny*, Dz.U. 1997 nr 88 poz. 553.
- Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. *Kodeks wykroczeń*, Dz.U. 1971 nr 12 poz. 114.
- Włodarczyk K., *Globalizacja a patriotyzm ekonomiczny polskich konsumentów*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, nr 214, Katowice 2015.
- Zagrożenie [hasło], „Słownik języka polskiego PWN”, <https://sjp.pwn.pl/sjp/zagro%C5%BCenie;2542384>, (dostęp 3.03.2021).
- Założenie Akademii Zamojskiej – 1594 r.*, „Archiwum Państwowe w Lublinie”, <http://lublin.ap.gov.pl/nauka-popularyzacja-i-edukacja/galerie-online/15-najwazniejszych-wydarzen-z-historii-lubelszczyzny-w-dokumentcie-archiwalnym/zalozenie-akademii-zamojskiej-1594-r/>, (dostęp 16.02.2021).
- Zwoliński A., *Wychowanie do patriotyzmu*, „Labor et Educatio”, nr 3, Kraków 2015.

CITE THIS ARTICLE AS

K. Ciach, *Problemy patriotyzmu narodowego*, „Security, Economy & Law” 1/2022 (XXX),s. 6–31, DOI: 10.53161/SEL/30/1.